

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Економічний факультет

Кафедра економіки та менеджменту

Кваліфікаційна робота бакалавра

на тему: «ЦИФРОВА ДИКТАТУРА ЧИ ЦИФРОВА ДЕМОКРАТІЯ:
ВИКЛИКИ, ЗАГРОЗИ, ШЛЯХИ ПОШУКУ ЦИФРОВОГО БАЛАНСУ У
ДЕРЖАВІ»

Виконав: здобувач вищої освіти 4
курсу, групи ЕЛ-41
Спеціальності 028 «Публічне
управління та адміністрування»
Освітньо-професійної програми
«Публічне управління та
адміністрування»

_____ Руслан АЛІЄВ

Керівник наукової роботи: доктор
економічних наук, професор

_____ Валерія ПРОКОПЕНКО

Рецензент: завідуючий кафедри
соціально-економічних дисциплін
Харківського НУВС, кандидат
економічних наук, доцент

_____ Сергій ТКАЧЕНКО

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Факультет _____ економічний _____.
Кафедра _____ економіки та менеджменту _____.
Освітньо-кваліфікаційний рівень _____ бакалавр _____.
Спеціальність 028 «Публічне управління та адміністрування» _____.
Освітньо-професійна програма «Публічне управління та _____
адміністрування».

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

_____ Ганна ДОРОШЕНКО
(підпис) (ім'я, прізвище)

«07» _____ червня _____ 2023 року

**З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ БАКАЛАВРА**

_____ АЛІЄВА Руслана Рустамовича
(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема роботи _____ «Цифрова диктатура чи цифрова демократія: виклики, загрози, шляхи пошуку цифрового балансу у державі»

Керівник роботи _____ Прокопенко Валерія Юріївна, доктор економічних наук, професор
(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом вищого навчального закладу від 13 квітня 2023 року № 2105/699

2. Строк подання студентом роботи «06» _____ червня _____ 2023 р.

3. Перелік питань, які потрібно розробити: дослідити теоретико-практичні положення щодо сутності та основних складових цифрової диктатури та цифрової демократії; визначити основні загрози та виклики цифрової диктатури та цифрової демократії в еру цифрового світу; проаналізувати зарубіжний досвід застосування цифрової демократії та цифрової диктатури.

4. План роботи

№ з/п	Назва етапів роботи
1.	Розробка та узгодження змісту бакалаврської роботи з науковим керівником роботи, ознайомлення з літературними джерелами за обраною темою.
2.	Робота над теоретичним розділом бакалаврської роботи.
3.	Доопрацювання першого розділу згідно з рекомендаціями наукового керівника. Написання другого розділу роботи.
4.	Доопрацювання другого розділу згідно з рекомендаціями наукового керівника.
5.	Написання вступу, висновків кваліфікаційної роботи бакалавра оформлення списку використаних джерел.
7.	Доопрацювання роботи згідно з рекомендаціями наукового керівника, подання до рецензування.
8.	Подання роботи на кафедру економіки та менеджменту.

5. Дата видачі завдання «16» _____ листопада _____ 2022 р.

Здобувач вищої освіти
(ім'я, прізвище)

Руслан АЛІСВ

Керівник роботи

Валерія ПРОКОПЕНКО
(ім'я, прізвище)

Гарант освітньої програми

Валерія ПРОКОПЕНКО
(ім'я, прізвище)

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИНИКНЕННЯ	
Й ДІЇ ЦИФРОВОЇ ДЕМОКРАТІЇ ТА ЦИФРОВІЗАЦІЇ ДИКТАТУРИ	
В СУЧАСНОМУ СВІТІ.....	7
1.1.Сутнісні характеристики цифрової демократії	
та диктатури.....	7
1.2.Основні виклики, загрози та тренди цифрової демократії в	
сучасному світі.....	11
Висновки до розділу 1.....	14
РОЗДІЛ 2. ШЛЯХИ ПОШУКУ БАЛАНСУ ПРИ ПОБУДОВІ ЦИФРОВОЇ	
ДЕРЖАВИ: СВІТОВИЙ ДОСВІД ТА ВІТЧИЗНЯНА ПРАКТИКА.....	
2.1. Світовий досвід побудови цифрових демократій та цифрових	
диктатур	16
2.2. Характеристика загроз цифрової диктатури в	
сучасному світі.....	23
2.3. Досвід України в пошуку балансу при побудові релевантної	
цифрової держави.....	31
Висновки до розділу 2.....	39
ВИСНОВКИ	41
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	43

ВСТУП

Актуальність теми. Дослідження цифровізації економік та політичних систем займає науковців та практиків останнім часом все частіше. Цифровізація щільно увійшла у всі сфери життя людини. Розвиток цифрових технологій не на хвилину не припиняється. У життя людства увірвався гучно на початку 2023 року штучний інтелект у вигляді декількох застосунків, тобто людина вже на побутовому рівні може активно використовувати не тільки цифрові технології, а й штучний інтелект.

Не оминають цифрові технології й інституалізацію політичного устрою держави тощо.

За останні 20 років ми можемо спостерігати за виникненням таких явищ як цифрова демократія та цифрова диктатура.

В кваліфікаційні роботі бакалавра ми дослідили прояви виникнення та прояви цифрових демократій та цифрових диктатур.

Проблемами розвитку цифрової держави з погляду на утворення цифрової демократії та цифрової диктатури займається багато зарубіжних та вітчизняних вчених та висвітлені у працях таких вітчизняних науковців, як: Прокопенко В.Ю., Золотар О.О., Барановський О.І. тощо.

Подальшого дослідження в побудові цифрової держави в сучасному світі потребують теоретико-практичне переосмислення та наукові розробки щодо пошуку шляхів вибудовування цифрового балансу при побудові цифрової держави з певною релевантною моделлю державного цифрового устрою, будь-то цифрова демократія чи будь-то цифрова диктатура. Саме це зумовило вибір теми кваліфікаційної роботи бакалавра.

Метою кваліфікаційної роботи бакалавра є теоретико-практичне переосмислення та наукові розробки щодо пошуку шляхів вибудовування цифрового балансу при побудові цифрової держави з певною релевантною моделлю державного цифрового устрою, будь то цифрова демократія чи будь-то цифрова диктатура.

Об'єктом дослідження є досвід застосування цифрової диктатури чи цифрової демократії.

Предметом дослідження є пошук цифрового балансу у державі в сучасному світі.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ ВИНИКНЕННЯ ТА ІСНУВАННЯ ЦИФРОВОЇ ДЕМОКРАТІЇ Й ЦИФРОВОЇ ДИКТАТУРИ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

1.1. Сутнісні характеристики цифрової демократії

Як і все цифрове, цифрова демократія з'явилася у двадцятому столітті.

Одним з викликів останніх років, а точніше кажучи останніх десятиліть стала тотальна цифровізація, соціальномережація. Сьогодні людство перебуває наполовину в офлайн, тобто в реальному фізичному світі, а наполовину в онлайнному житті. Тому в житті особистості, суспільства, держави з'являється нові формати існування, нові інструменти, моделі як особистого життя так й держав.

На наше переконання, одним з викликів цифрового світу є зростання транснаціональних корпорацій, що володіють: Twitter, Amazon, Google, Facebook тощо. Ці величезні компанії мають великі кошти, великий масив даних та мають всі потрібні сучасні інструменти для контролю за інформаційними потоками, що споживають користувачі їх платформ. Вони не тільки контролюють, вони продукують інформацію потрібну їм та скеровують пересічного громадянина, особистість в потрібний для них бік. Що є певною великою небезпекою сучасності.

Разом з тим, слід зазначити, що цифровізація надає можливості в різних сферах життя

Цифрова демократія - це використання цифрових технологій для просування демократії, прозорості та підзвітності в державі.

Цікавими прикладами держав з цифровою демократією є Естонія та Україна. Їх цікавий досвід ми розглянемо нижче в нашій роботі.

Зрозумівши сутність цифрової демократії, можна перейти до розгляду викликів, загроз та трендів цифрової демократії в Україні.

Якщо дивитися на все це з негативної точки зору, то нова технології, як вважає Пічаї, може бути як дуже корисними, так і використовуватися на шкоду. Як приклад він наводить технологію розпізнавання обличчя, яку можна використовувати для пошуку людей, що зникли, але й можна масово стежити за людьми. Він завжди повторює про те, що при запровадженні регулювання треба співставляти потенційну користь і потенційну шкоду технології [35].

Про загрози штучного інтелекту у своєму виступі на Всесвітньому економічному форумі в Давосі говорить і історик Юваль Ной Харарі. Він вважає, що в майбутньому зміни будуть ще суттєвішими, бо штучний інтелект ще не розкрив свій потенціал. На думку Харарі, це призведе до того, що зникнуть мільйони робочих місць і люди почнуть боротися з непотрібністю.

Все це і не тільки це можна бути «обізнати» цифровою диктатурою, яка відноситься до ситуації, коли авторитарні режими або влади зловживають цифровими технологіями для контролю і репресій своїх громадян.

Цифрова диктатура - це термін, який використовується для опису ситуації, коли цифрові технології та інтернет-платформи використовуються для контролю, маніпуляції та обмеження особистої свободи та приватності людей. Він часто асоціюється зі зростанням впливу великих технологічних компаній та урядів на інформаційне середовище та поведінку користувачів.

Однак цифрова демократія також несе в собі низку викликів і загроз. Однією з найважливіших проблем є цифровий розрив. Хоча цифрові технології пропонують потенціал для розширення доступу до інформації та державних послуг, вони також створюють нові бар'єри для тих, хто не має доступу до інтернету або цифрових пристроїв. Це може посилити існуючу нерівність і призвести до подальшої маргіналізації вразливих груп населення.

«Ця загроза може бути викладеною у вигляді простої формули, яка, на мій погляд, визначає життя у 21 столітті: $B \times O \times D = MXC$. У ній «Б» означає біологічні знання, «О» — обчислювальну потужність, «Д» — дані. Результатом множення буде «MXC» — можливість хакнути людство», — переконаний історик[5].

За його словами, йдеться про тотальне стеження за всіма і чим більше людство покладається у прийнятті рішень на алгоритми, тим більше зміщуватиметься влада. Вихід, на думку Харарі, - це світове співробітництво і пошук спільних рішень.

«Якщо ми дозволимо такій гонці озброєнь йти у галузях на кшталт штучного інтелекту і біоінженерії, вже не важливо, хто в ній переможе, бо переможеним буде людство», – вважає Харарі.

Цифрова диктатура може включати такі елементи:

1. Масовий нагляд: Використання відеоспостереження, систем масового збору та аналізу даних для стеження за громадянами без їхньої згоди, порушуючи їх приватність та особисту свободу.
2. Інтернет-цензура: Блокування, фільтрація та обмеження доступу до інтернет-ресурсів та інформації з метою контролю і обмеження свободи слова та вираження думок.
3. Дезінформація та маніпуляція: Розповсюдження фальшивої інформації, маніпулювання соціальними медіа та контроль над інформаційними потоками з метою впливу на громадську думку та зміни політичного ландшафту.
4. Кіберпереслідування: Використання кібератак та хакерських методів для втручання в приватні системи, збору конфіденційної інформації та переслідування опозиційних груп чи активістів.
5. Система соціального кредиту: Встановлення системи оцінювання громадян за їхню поведінку та дотримання правил, яка використовується для нагляду, контролю та накладання обмежень на права та привілеї людей.

Цифрова диктатура може включати такі явища, як масовий спостережений за користувачами в Інтернеті, цензура в мережі, маніпуляція інформацією та алгоритмічне управління, яке використовується для контролю за інтересами та діяльністю користувачів. Наприклад, соціальні медіа можуть фільтрувати новини, показуючи лише певні погляди або дезінформацію, що призводить до формування

вузького кругозору. Алгоритми можуть також використовуватися для збору та аналізу великої кількості особистих даних користувачів з метою спрямування реклами, маніпулювання поведінкою або навіть політичним впливом.

На нашу думку, цифрова диктатура породжує питання щодо приватності, свободи слова та інтернет-свободи. Вона може обмежувати доступ до інформації, пригнічувати думки та викликати соціальну нерівність. У зусиллях боротьби з цифровою диктатурою виникають рухи за захист приватності та розширення прав користувачів Інтернету.

Загроза цифрової диктатури в сучасному світі є серйозною. Цифрові технології, такі як штучний інтелект, масовий нагляд і відслідковування даних, можуть бути використані для контролю та обмеження особистих свобод. Цифрова диктатура може призвести до масштабного порушення приватності, обмеження свободи слова, маніпуляції інформацією та політичного контролю. Важливо вживати заходів для захисту цивільних свобод і прозорості використання цифрових технологій, щоб запобігти розширенню цифрової диктатури. Цифрова диктатура порушує принципи демократії, свободи, приватності та людських прав, створюючи небезпеку для індивідуальної свободи та розвитку суспільства.

Я вважаю, що для боротьби з цифровою диктатурою необхідно прийняти комплексний підхід. Урядам, технологічним компаніям та громадськості потрібно співпрацювати для розробки ефективних політик та регуляторних механізмів, що забезпечують захист приватності, свободи слова та інформаційної незалежності. Крім того, намагання громадськості активно використовувати та розуміти цифрові технології, розвивати цифрову грамотність та усвідомлювати свої права та обов'язки, також мають велике значення.

Цифрова диктатура є складною проблемою, але вона може бути подолана шляхом спільних зусиль урядів, технологічних компаній, громадськості та академічних колективів. Наше майбутнє залежить від здатності забезпечити розвиток цифрового середовища, яке сприяє свободі, рівності та справедливості, зберігаючи наші основні цінності і права.

1.2. Основні виклики, загрози та тренди цифрової демократії в сучасному світі

В контексті теми нашого дослідження варто перейти до питання викликів, загроз та трендів цифрової демократії в сучасному світі. Зважаючи на сучасний стан нашої країни можна виділити такі виклики та загрози, з якими може зіштовхнутись сфера цифрової демократії:

1. Україна зіштовхнулась з проблемою нерівного розподілу доступу до цифрових технологій. Деякі регіони, особливо сільські та віддалені райони, мають обмежений доступ до швидкого та надійного інтернету, а деякі люди все ще не мають сучасних гаджетів. Цей цифровий розрив обмежує можливості громадян брати активну участь у цифрових демократичних процесах, включаючи електронне голосування, доступ до онлайн-ресурсів та звернення до державних служб. Забезпечення рівного доступу до цифрових технологій є ключовим завданням для підтримки цифрової демократії.

2. Також Україна стикається зі значними викликами в галузі кібербезпеки, які дуже сильно впливають на цифрову демократію. Кібератаки на виборчі системи, політичні партії, громадські організації та державні інфраструктури, якісь державні сайти можуть дуже сильно підірвати довіру громадян країни цих до демократичних процесів. Відмова від обробки даних, крадіжка особистої інформації та розповсюдження дезінформації є загрозами, які можуть негативно вплинути на демократичні процеси та довіру громадян. Забезпечення надійного кіберзахисту та своєчасного реагування на кібератаки є важливим завданням для зміцнення цифрової демократії.

3. Наступним викликом, з яким необхідно боротися – це розповсюдження дезінформації та фейкових новин. Розповсюдження фейків відбувається через соціальні мережі, медіа та інші цифрові платформи. Це є доволі серйозним викликом для цифрової демократії в Україні. Неправдива, провокативна інформація та маніпуляції можуть впливати на громадську думку, викривати

факти та спотворювати образи політичних та громадських діячів. Розповсюдження дезінформації може підривати довіру до демократичних інституцій та, відповідно, знижувати якість демократичних процесів.

4. Ще одним викликом є забезпечення захисту приватності та персональних даних громадян. У часи цифрової епохи збирається та обробляється неймовірно велика кількість інформації про громадян, яка може бути використана проти цих же громадян. Недостатній контроль над збиранням, зберіганням та використанням персональних даних може створювати загрози для приватності та свободи громадян. Відповідно, немає ніякої приватності – немає ніякої довіри до держави, тому захист персональних даних, включаючи розробку ефективного законодавства та механізмів контролю, є важливим аспектом зміцнення цифрової демократії.

5. І останнім викликом цифрової демократії є цифрова неграмотність громадян. Це означає, що не всі громадяни мають достатній рівень знань і навичок для ефективного використання цифрових технологій і цифрових інструментів. Цифрова неграмотність може ускладнювати участь громадян у цифрових демократичних процесах, таких як електронне голосування або звернення до державних служб онлайн. Недостатня обізнаність з цифровими інструментами може створювати бар'єри для доступу до інформації, участі у громадському діалозі та висловлення своїх поглядів. Розвиток програм та ініціатив, спрямованих на підвищення цифрової грамотності серед населення, включаючи навчання в школах та доступ до освітніх ресурсів, є важливим кроком для забезпечення широкої участі громадян у цифровій демократії [7].

Безумовно, цих викликів насправді існує набагато більше, але в есе були виділені, як на мене, найголовніші виклики. І ці виклики є важливими аспектами, які потребують уваги та вирішення для подальшого розвитку цифрової демократії в сучасній Україні.

Разом з тим, можна розглянути тренди та перспективи цифрової демократії в Україні.

1. В першу чергу, це розробка законодавства та регулювання цифрової сфери. Це є одним із важливих трендів цифрової демократії. Це те, що буде регулювати усю цифрову сферу. Це можуть бути закони про захист персональних даних, кібербезпеку, електронний підпис, електронну ідентифікацію та інші аспекти цифрового простору. Розвиток ефективного та прозорого законодавчого середовища сприяє розвитку цифрової демократії та забезпечує правовий захист громадян у цифровому середовищі.

2. По-друге – розвиток електронної ідентифікації та електронних послуг. Україна активно працює над розвитком електронної ідентифікації та електронних послуг. Це зрушення, які дозволяють громадянам використовувати цифрові інструменти для отримання доступу до державних послуг, електронного голосування, онлайн-консультацій та інших демократичних процесів.

3. Розвиток так званої е-участі та громадського впливу. Це передбачає залучення громадськості до процесу прийняття рішень та формування політики через використання цифрових платформ. Це може включати публічні консультації, електронні петиції, онлайн-форуми та інші механізми, які надають громадянам можливість висловити свої думки та долучитися до прийняття важливих рішень.

4. Україна ставить перед собою завдання забезпечення широкого доступу до Інтернету та цифрових технологій для всіх громадян країни, незалежно від їх місця проживання. Це може бути розвиток інфраструктури швидкісного Інтернету в сільських районах, надання підтримки для навчання цифровим навичкам та забезпечення доступу до онлайн-ресурсів.

5. Україна сприяє розвитку розумних міст та використанню інноваційних цифрових рішень для поліпшення якості життя усіх громадян. Сюди входить впровадження цифрових систем управління містом, розумних транспортних рішень, енергоефективності та інших сфер. Розумні міста створюють сприятливе середовище для розвитку цифрової демократії, де громадяни можуть брати участь у прийнятті рішень та впливати на формування політики на рівні міської адміністрації.

6. Розвиток електронної демократії в цілому та масової участі. Передбачається впровадження нових цифрових інструментів та платформ, які сприяють залученню громадськості до процесу прийняття рішень та формування політики. Вони можуть включати цифрові платформи для голосування, електронні дискусії та консультації, а також спеціалізовані інструменти для співпраці між громадянами та органами влади. Розвиток електронної демократії та масової участі дозволяє громадянам брати активну участь у прийнятті рішень, співпрацювати та впливати на політичний процес [8].

Україна стикається з рядом викликів і загроз у процесі розвитку цифрової демократії. Серед них можна виділити загрози дезінформації, кібербезпеки та захисту персональних даних, відмови від електронного голосування, недостатнього розвитку е-участі та громадського впливу, а також проблеми з електронною ідентифікацією та доступом до цифрових технологій.

Незважаючи на ці виклики, спостерігаються важливі тренди, які сприяють розвитку цифрової демократії в Україні. Розробка ефективного законодавства та регулювання цифрової сфери, розширення доступу до Інтернету та цифрових технологій, розвиток е-участі та громадського впливу, розвиток електронної ідентифікації та електронних послуг, розробка електронної демократії та масової участі є основними трендами цифрової демократії України.

Висновки до розділу 1

В першому розділі ми визначили практичний та теоретичний аспект, що таке цифрова диктатура та що таке цифрова демократія. Визначили їх суттєві характеристики, відмінності, переваги та недоліки. Також не оминули увагою виклики, застереження та наявні тренди щодо цифровізації в державному устрої сучасної держави.

Україна стикається з рядом викликів і загроз у процесі розвитку цифрової демократії. Виокремлені наступні загрози для суспільства та пересічного громадянина в цифрову еру: дезінформації, кібербезпеки та захисту персональних даних, відмови від електронного голосування, недостатнього розвитку е-участі та

громадського впливу, а також проблеми з електронною ідентифікацією та доступом до цифрових технологій.

Разом з тим, незважаючи на ці виклики, спостерігаються важливі тренди, які сприяють розвитку цифрової демократії в Україні:

- розробка ефективного законодавства та регулювання цифрової сфери;
- розширення доступу до Інтернету та цифрових технологій;
- розвиток е-участі та громадського впливу;
- розвиток електронної ідентифікації та електронних послуг;
- розробка електронної демократії та масової участі є основними трендами цифрової демократії України.

РОЗДІЛ 2. ШЛЯХИ ПОШУКУ БАЛАНСУ ПРИ ПОБУДОВІ ЦИФРОВОЇ ДЕРЖАВИ: СВІТОВИЙ ДОСВІД ТА ВІТЧИЗНЯНА ПРАКТИКА

2.1. Світовий досвід побудови цифрових демократій та цифрових диктатур

В сучасному світі, де технології швидко розвиваються, будівництво цифрової держави стає актуальною та важливою задачею для багатьох країн. Цифрова держава сприяє покращенню якості життя громадян, забезпеченню ефективної роботи уряду та зміцненню економіки. Однак, при побудові цифрової держави необхідно знайти баланс між перевагами цифрових технологій та захистом прав та свобод громадян.

Досвід світових країн показує, що успішна побудова цифрової держави вимагає уважного аналізу та впровадження кращих практик з інших країн. Один з ключових аспектів - це розробка та впровадження електронних послуг для громадян та бізнесу.

«Цифрова держава потребує створення ефективного кіберзахисту та захисту персональних даних громадян. Вона повинна розробити сучасні кібербезпечні політики та стандарти, які забезпечують конфіденційність, цілісність та доступність інформації, а також здатність реагувати на кіберзагрози та атаки[27]» - Міжнародна організація «Internet Society».

Ми вважаємо, щоб побудувати повноцінну цифрову державу необхідно знайти баланс між цифровою демократією та цифровою диктатурою. Це вимагає виваженого підходу, який враховує виклики та загрози, пов'язані з обома підходами, а також потенційні переваги.

Одним із способів досягнення такого балансу є розробка надійних законів про захист даних і приватного життя. Ці закони можуть допомогти забезпечити захист даних громадян від кібератак і зловживань, а також сприяти прозорості та підзвітності уряду. Ще один спосіб збалансувати цифрову демократію і диктатуру - сприяти цифровій грамотності та доступу до цифрових технологій. Інвестуючи в цифрову інфраструктуру та освіту, уряди можуть допомогти

зменшити цифровий розрив і забезпечити всім громадянам доступ до переваг цифрових технологій.

Зростання цифрової диктатури створює низку викликів і загроз. Однією з найважливіших проблем є загроза приватності та громадянських свобод. Цифровий нагляд і цензура можуть порушувати права громадян на свободу слова та об'єднань, а також створювати атмосферу страху і самоцензури. Ще одним викликом є концентрація влади в руках держави. Цифрова диктатура може бути використана для консолідації влади та придушення інакомислення, що призводить до браку політичного плюралізму та відсутності демократичної підзвітності. Це може створити замкнене коло, в якому громадяни будуть менш схильні брати участь у політиці, що призведе до подальшої консолідації влади в руках держави.

Ми розглянемо деякі приклади світового досвіду побудови цифрової держави.

В контексті теми нашого дослідження цікавим є досвід Естонії з одним з найяскравіших прикладів.

Першопроходцем із запровадження цифрової демократії була Естонія. Цікавий досвід Естонії перейняли прогресивні демократичні держави світу.

Естонія всі послуги держави та органів місцевого самоврядування перевела у цифрових формат.

Що забезпечило прозорість прийняття рішень органами влади всіх рівнів, використання коштів бюджетів всіх рівнів. Разом з тим, необхідно наголосити й на тому, що цифровізація та цифрова демократія в естонському «виконанні» скоротило видатки бюджетів всіх рівнів. Скоротило час на обмін та обробку інформації, також трудові затрати в годинах.

Водночас Естонія додала багато сервісів в онлайн, наприклад послуги юристів, нотаріусів тощо.

Доволі цікавий досвід іншої цифрової держави - Сингапуру. Сінгапур славиться своїм вражаючим прогресом у побудові цифрової держави. Ось декілька ключових аспектів, які роблять Сінгапур цифровою державою:

1. **Смарт-Населений пункт (Smart Nation):** Сінгапур активно реалізує стратегію "Смарт-Населений пункт", спрямовану на впровадження цифрових технологій для поліпшення якості життя громадян. Ця стратегія включає в себе використання Інтернету речей (IoT), розумного містобудування, розумного транспорту, електронних платіжних систем та багато іншого.

2. **Електронне урядування:** Сінгапур має ефективну систему електронного урядування. Всі публічні служби доступні онлайн, що дозволяє громадянам та бізнесам здійснювати електронні транзакції, подавати заявки на дозволи, оплачувати податки та багато іншого.

3. **Електронні послуги:** Сінгапур забезпечує широкий спектр електронних послуг для громадян та бізнесу. Це включає в себе електронні медичні записи, електронні платіжні системи, електронні візи та багато іншого. Громадяни мають можливість отримувати послуги швидко та зручно через Інтернет.

4. **Кібербезпека та захист даних:** Сінгапур приділяє велику увагу кібербезпеці та захисту даних. Країна впроваджує строгі норми та стандарти для забезпечення безпеки інформації та приватності громадян. Також проводяться навчання та підвищення кваліфікації фахівців з кібербезпеки.

5. **Інновації та стартап-екосистема:** Сінгапур стимулює інновації та розвиток стартапів в галузі цифрових технологій. Країна має розвинену стартап-екосистему, яка надає підтримку та ресурси для заснування та розвитку технологічних компаній.

Аналізуючи досвід світових лідерів, можна зробити таблицю 2.1 подальших кроків для нашої країни.

Таблиця 2.1 - Кроки до побудови цифрової держави в Україні

КРОК 1: Планування та підготовка	КРОК 2: Розробка та впровадження інфраструктури	КРОК 3: Впровадження електронних послуг та систем	КРОК 4: Моніторинг та постійне вдосконалення
- аналіз потреб та вимог громадян та органів влади - Визначення стратегії цифрової трансформації та цілей проекту - Вивчення світового досвіду та найкращих практик - Визначення бюджету, ресурсів та термінів проекту	- Розробка технологічної інфраструктури, включаючи мережеву інфраструктуру, дата-центри та безпеку - Розробка і впровадження платформи для електронного урядування та електронних послуг - Розробка стандартів, протоколів та інтерфейсів для обміну даними між органами влади та громадянами	- Розробка та впровадження електронних послуг для громадян, таких як електронна реєстрація, оплата податків, електронне голосування, онлайн-медичні послуги та інші - Інтеграція існуючих систем та баз даних для обміну інформацією та автоматизації процесів	- Моніторинг ефективності та якості надання електронних послуг - Збір та аналіз даних для прийняття рішень на основі результатів - Запровадження інноваційних технологій та вдосконалення системи

Джерело: розблено автором

Не менш цікавим є досвід Данії. Данія пройшла довгий шлях розвитку, аби мати статус високорозвиненої країни у цифровому полі. Історія так званої діджиталізації почалась ще у далекому 1968 році, коли було створено електронний реєстр громадян. Важливим досягненням цього нововведення стало те, що населення схвально оцінило такий крок та не перешкоджало розвиткові системи, яка певним чином зачіпала їх особисті дані. Від реформи громадяни очікували покращення якості надання державних послуг та розвиток комунікацій. За статистикою більше 80% сьогодні населення взаємодіють з органам державної влади у цифровому форматі. Цей показник є одним з найвищих серед країн ОЕСР [10].

Після того, як реєстр громадян показав свою ефективність, уряд країни вирішив піти далі. У 2001 році у Данії було створено електронний підпис. Після того, як реєстр громадян показав свою ефективність, уряд країни вирішив піти далі. У 2001 році у Данії було створено електронний підпис.

У лютому 2021 року у Данії було створено нову стратегію щодо розвитку цифрової дипломатії на період 2021-2023 років. Документ наголошує, що метою електронної дипломатії на згаданий період має стати співробітництво між країнами, компаніями та організаціями для сприяння інклюзивному та стійкому розвитку, в центрі якого має бути людина. Впровадження подібних технологій буде мати прямим наслідком зміни у житті громадян. Згідно стратегії Данії, держава має на регулярній основі проводити заходи, які спрямовані на підвищення обізнаності населення щодо переваг та недоліків технологій, а також залучати зацікавлених представників суспільства до вирішення питань технологічного розвитку[33].

Приклад Данії демонструє, що сучасні цифрові технології зачіпають сфери зовнішньої політики, а тому комплексна стратегія розвитку діджиталізації має бути обов'язковим атрибутом процесу планування та впровадження заходів у міждержавних відносинах. Говорячи про переваги цифрової дипломатії, серед яких важливим є пришвидшення процесу обміну інформацією, не варто забувати і про ризики. Мова йде, головним чином, про загрозу «витоку» інформації, що

може мати досить згубні наслідки для державної політики та національних інтересів. Оскільки ціною помилки може стати безпека громадян, питання забезпечення захисту інформації знаходиться під особливим контролем урядових структур Данії.

Шляхи пошуку балансу при побудові релевантної цифрової держави, враховуючи світовий досвід та вітчизняну практику, виявляються ключовими для досягнення успіху в цифровій трансформації. Огляд світового досвіду розкриває низку кращих практик та стратегій, які можуть бути застосовані в національному контексті.

Таблиця 2. 2 - Цифрові тренди у світі.

Минулі тренди	Сучасність
○ Інтернет; ○ Смартфони; ○ Комп'ютери ; ○ Соціальні мережі; ○ Сенсори.	○ Дрони; ○ Штучний інтелект; ○ Телемедицина; ○ Онлайн освіта; ○ Розумні прилади; ○ Носимі пристрої; ○ Віртуальна реальність; ○ Роботехніка .

Джерело: розроблено автором

«Побудова цифрової держави передбачає розвиток електронних сервісів та платформ, що сприяють зручному та доступному взаємодії громадян з урядовими структурами. Такі сервіси мають бути орієнтовані на громадян та забезпечувати їм широкий спектр послуг, що полегшують життя та підвищують ефективність взаємодії з урядом[32].» - Асоціація "Open & Agile Smart Cities" (OASC)

З одного боку, важливо використовувати найновіші технології та цифрові інструменти, щоб поліпшити дієвість державних служб, забезпечити доступність електронних послуг та підвищити задоволення громадян. Проте, це має відбуватись у рамках забезпечення кібербезпеки та захисту приватності даних. Строгі стандарти та механізми контролю повинні бути впроваджені для забезпечення безпеки та довіри в цифровому просторі.

З іншого боку, важливо враховувати конкретні потреби та контекст власної країни. Культурні, соціальні та економічні аспекти мають бути враховані при розробці стратегії цифрової трансформації. Необхідно забезпечити інклюзивність та доступність цифрових послуг для всіх верств населення, враховуючи різноманіття груп.

Варто зазначити, що для досягнення цифрового балансу держава та суспільство має разом розробляти інституційну базу для захисту прав й свобод, приватного життя особистості (фізичних осіб) та юридичних осіб. Така інституційна база має забезпечити захист даних від кібератак і зловживань, а також сприяти прозорості та підзвітності влади всіх рівнів (органів центральної влади, місцевого самоврядування, депутатів всіх рівнів тощо).

Наступним важливим аспектом та базисом для збалансування цифрової демократії та цифрової диктатури є поширення цифрової грамотності серед населення та забезпечення доступу до цифрових технологій. Інвестуючи в цифрову інфраструктуру та освіту, уряди можуть допомогти зменшити цифровий розрив і забезпечити всім громадянам доступ до переваг цифрових технологій.

Так, як ми живемо наполовину у цифровому вимірі, дієвим інструментом досягнення балансу між цифровою демократією та цифровою диктатурою є розробка та запровадження етичних норм для існування в цифровому світі. Ключовими принципами на яких цей інструмент може дієво працювати є підзвітність, прозорість, конфіденційність даних. До речі, країни Європейського Союзу розробили та й прийняли у дію Загальний регламент щодо захисту даних,

що встановлює правила збору, обробки та використання персональних даних. Залишається питання збереження персональних даних.

2.2. Аналіз та характеристика загроз цифрової диктатури в сучасному світі.

З розвитком різноманітних технологій й розвивається й суспільство та політичні інструменти, формати, моделі. Вплив інформаційних технологій на життя людини та держави важко недооцінити чи переоцінити.

Спочатку здавалося, що Інтернет може бути нестримною демократичною силою, яка підірве диктаторські режими в усьому світі. Однак, незважаючи на позитивну роль, яку технології можуть зіграти в розширенні можливостей громадянського суспільства та поваленні диктаторів, зокрема під час Арабської весни [2], ідея про те, що Інтернет неминуче призведе до «розширення політичних можливостей», виявилася наївною, якщо не утопічною. Натомість академічні спільноти та громадянське суспільство б'ють на сполох про зростання цифрового авторитаризму. Уряди, які бояться свого народу, зловживають тими самими інструментами, які дозволяють людям самоорганізовуватися та притягувати уряди до відповідальності, щоб придушувати демократичне інакомислення [25].

Китай є одним з яскравих прикладів цифрової диктатури. Його широко вважають «найгіршим у світі порушником свободи Інтернету», а його сумнозвісна система соціального кредитування, інструменти онлайн-цензури та технології стеження мало допомагають реформувати цю репутацію [9]. Але це далеко не єдина країна, яка готова використовувати нові технології для контролю та репресій над власним народом. І диктатури, і демократії досліджують, як вони можуть використовувати технології для просування своїх інтересів за рахунок свобод людей. Алгоритми штучного інтелекту використовуються для расового профілювання, шпигунські інструменти загрожують конфіденційності людини, а програми цифрової ідентифікації підривають захист даних і сприяють дискримінації. Минулого року Freedom House повідомила, що глобальна свобода

Інтернету, «протиотрути від цифрового авторитаризму», знижувалася протягом 11 років поспіль, тоді як міжнародні медійні організації, такі як Global Voices, яка публікує Unfreedom Monitor, попереджають, що цифровий авторитаризм зростає навколо світу.

Що стосується розповсюдження цифрових диктатур, то необхідно зазначити, що країни Східної Європи, Середньої та Центральної Азії є регіонами, де диктатури мають великий прояв [13]. Більшість з цих країн продукують нові інструменти цифрової диктатури, обмінюються, переймають досвід. Наприклад, РФ сьогодні активно досвід цифрової диктатури в Китаю. Не стоять осторонь й Казахстан та інші країни Середньої та Центральної Азії.

Цифрову диктатуру слід розглядати як набір інструментів, що складається з різноманітних інструментів, що використовуються для обмеження особистих свобод і стримування суспільства в Інтернеті. До них належать інвазивні нові технології, такі як штучний інтелект або розпізнавання обличчя, а також законодавчі засоби криміналізації інакомислення в Інтернеті та зміни політики, які сприяють залякуванню або заохочують до самоцензури [4].

Вимкнення Інтернету або поширення дезінформації в Інтернеті часто «достатньо, щоб змусити замовкнути критиків і контролювати розповідь», а режими офлайн репресій доповнюються інструментами цифрового авторитаризму. Деякі з найвпливовіших інструментів цифрового авторитаризму включають:

1. Відключення Інтернету під час виборів, протестів і в зонах конфлікту.

В останні роки відключення Інтернету було серйозною загрозою для цифрових свобод у регіоні ЄСА та за його межами. Коаліція #KeepItOn, яка об'єднує понад 280 організацій у всьому світі, має завдання боротися з відключенням Інтернету по всьому світу [5]. Коаліція історично визначала відключення Інтернету як «навмисне порушення роботи Інтернету або електронних комунікацій, роблячи їх недоступними або фактично непридатними

для певного населення або в межах певного місця, часто з метою здійснення контролю над потоком інформації». Вони можуть включати «загальне» відключення (повне припинення доступу), уповільнення доступу («регулювання») і блокування комунікаційних платформ, таких як програми для обміну повідомленнями. Це відрізняється від онлайн-цензури, яка може включати блокування сайтів, які не використовуються переважно для двостороннього спілкування, наприклад незалежних сайтів новин. У 2021 році Access Now і коаліція #KeepItOn задокументували щонайменше 182 відключення Інтернету в 34 країнах.

Задокументовані відключення Інтернету за роками [42] свідчить, що найбільша кількість відключень відбувалися у країнах Азії, Близького сходу, Африки та Азії.

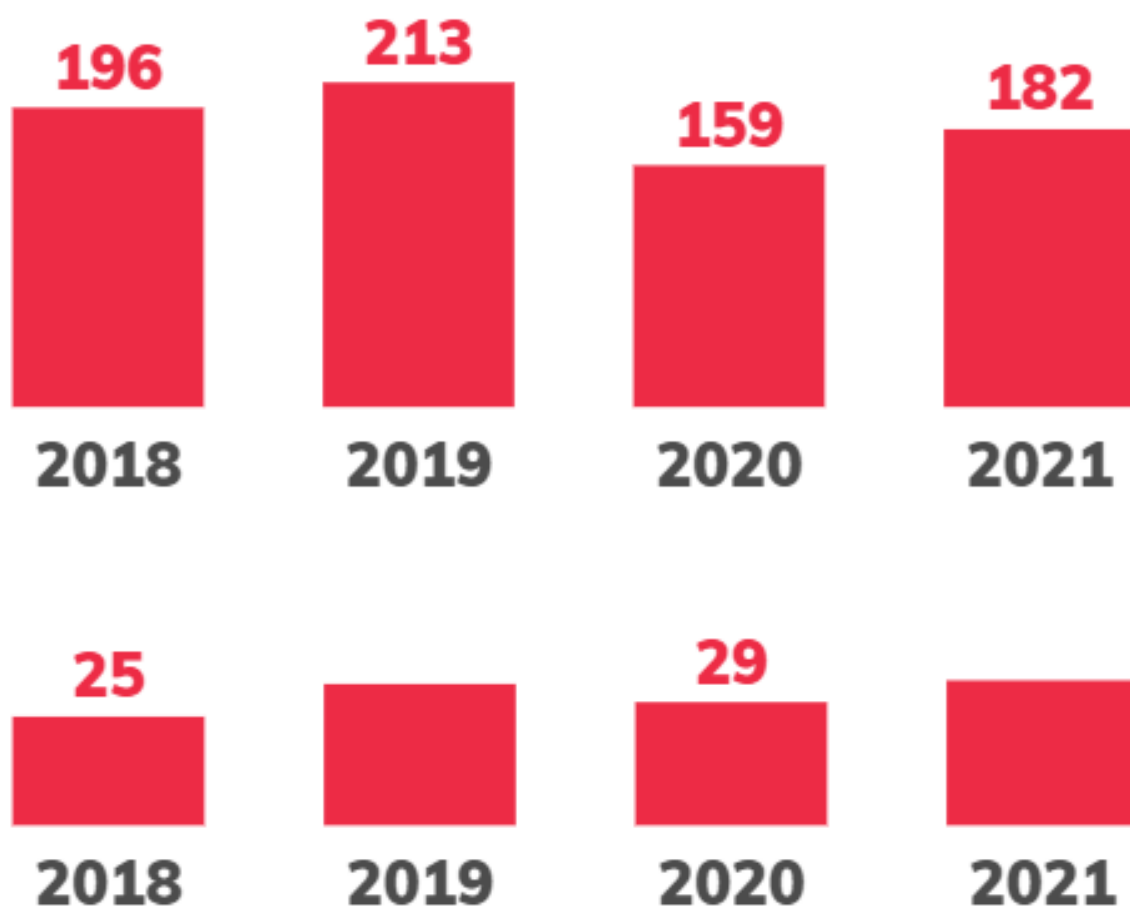

Рис. 2.1 - Кількість країн, які вимкнули Інтернет [42]

З 2016 по 2021 рік 4,5 мільйона жителів федерально керованої плеємінної території Пакистану (FATA) були змушені пережити майже чотирирічне відключення Інтернету. Це майже знищило можливості для освіти, охорони здоров'я та бізнесу для і без того ізольованих місцевих груп, особливо під час пандемії COVID-19.

Більш всього відключень інтернету у 2019 році [43] в країнах Азії, Близького Сходу, Африки, Америки, Північній Африці.

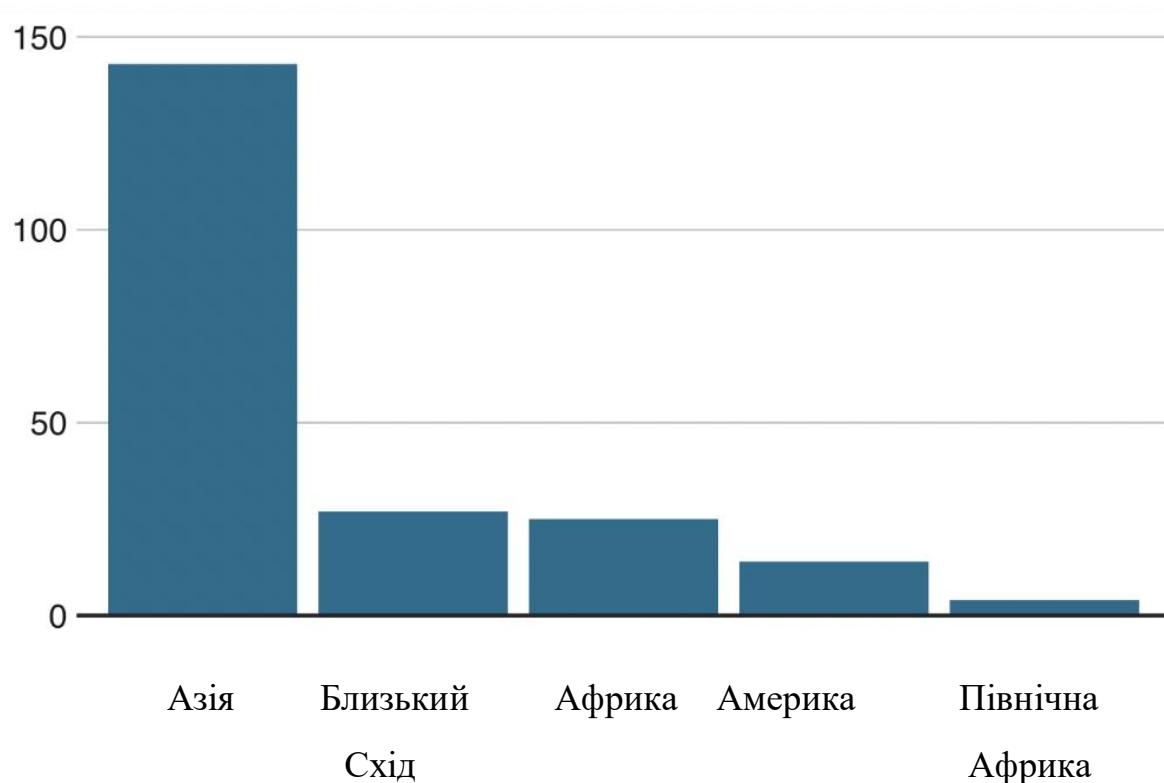

Рис. 2.2 - Відключення інтернету у 2019 році за регіонами світу [43]

У 2021 році жителі Джамму і Кашміру зазнали понад 85 відключень Інтернету. Більшість із цих відключень були частиною «контртерористичних» заходів уряду штату. У результаті люди в Кашмірській долині провели ще один рік із зруйнованим Інтернетом.

Відключення Інтернету під час виборів, протестів і в зонах конфлікту Клеман Вуле, спеціальний доповідач ООН з прав на свободу мирних зібрань і асоціацій, зазначив у своїй доповіді «Припинення відключень Інтернету: шлях вперед», що «відключення спостерігалися як у давно сформованих демократіях,

так і в новітніх демократіях, відповідно до ширших тенденцій демократичної рецесії в усьому світі»[42].

У травні 2022 року Управління Верховного комісара ООН з прав людини також опублікувало звіт про глобальні наслідки відключення Інтернету на основі інформації, отриманої від різноманітних зацікавлених сторін [45]. Його висновки включають:

- «Протягом останнього десятиліття припинення роботи, як правило, відбувалося в певних ситуаціях, у тому числі в періоди конфлікту або підвищеної політичної напруженості, наприклад у періоди навколо виборів або під час масштабних протестів»;
- Зупинки впроваджуються з обмеженою прозорістю – «запроваджуючи зупинки, уряди часто не визнають їх або не надають мінімальних пояснень або не надають жодних пояснень щодо заходів, включаючи їх правову основу та основні підстави»;
- «Коли припинення роботи ґрунтується на юридичних розпорядженнях, вони зазвичай спираються на нечітко сформульовані закони, які надають владі широкі повноваження»;
- Зупинки все більше впливають на економічну діяльність – вони часто «призводять до зриву фінансових операцій, торгівлі, промисловості, ринків праці та доступності платформ для надання послуг. Крім того, закриття створює атмосферу невизначеності для інвестицій»;
- Припинення роботи все більше впливає на доступ до освіти, охорони здоров'я та гуманітарної допомоги – «затримки та перешкоди, спровоковані припиненням роботи, ставлять під загрозу ефективність політики охорони здоров'я та охорони здоров'я» та заважають плануванню освіти[9].

1. Відключення Інтернету в Білорусі у 2020 році, детально задокументоване ініціативою Білоруської інтернет-обсерваторії, широко вважалось інструментом «переконання протестувальників виходити на вулиці, організовуватися та ділитися критичною інформацією» та одним із ключових інструментів цифрового авторитаризму в країні[12]. У день президентських виборів у 2020 році уряд

розпочав блокування YouTube, WhatsApp, Telegram, Viber, V Kontakte та інших платформ соціальних мереж, а також провайдерів віртуальної приватної мережі (VPN), мережі Tor і магазинів додатків, зокрема Google Play. Після цього Інтернет придушувався щонеділі під час великих протестів, що призвело до загалом 121 дня відключень Інтернету в 2020 році. Примітно, що відключення здійснювалися за допомогою обладнання для глибокої перевірки пакетів (DPI), придбаного у Sandvine, компанії з корінням у Канади та США. Декілька держав підтримали народ Білорусі, опублікувавши спільну заяву, засуджуючи ці масові антидемократичні порушення свободи слова.

2. Крім відключень: онлайн-цензура за допомогою законодавчих та інших засобів.

Цифровому диктатору не обов'язково вдаватися до відключення Інтернету, щоб загрожувати демократії та свободі слова. Онлайн-цензура, незалежно від того, досягається вона шляхом блокування незалежних ЗМІ та веб-сайтів неурядових організацій або посилення правил онлайн-мовлення, є ключовою зброєю в арсеналі. Воно буває в різних формах: від державних заборон певного контенту до позначення організацій «екстремістськими» до накладення непропорційного тягаря на висловлювання думок в Інтернеті тощо. Держави, які хочуть контролювати наратив, щоб зберегти свою владу, відреагували на легкість, з якою онлайн-комунікаційні платформи дозволяють людям висловлюватися та обмінюватися інформацією, придушуючи соціальні мережі. Цей тиск на платформи призводить до звуження простору для відкритого публічного діалогу, і це дозволяє владі створити те, що по суті є інформаційною «камерою відлуння» в Інтернеті, щоб уникнути роботи з незгодою та критикою[6].

3. Поширення та заохочення до дезінформації та мови ненависті.

Для багатьох країн ЄСА боротьба з дезінформацією та мовою ненависті в Інтернеті є двосічним мечем. З одного боку, життєво важливо, щоб вони регулювали небезпечно неправдиву інформацію відповідно до прав людини (зокрема щодо важливих тем, таких як здоров'я та безпека) і вживали заходів, щоб зупинити поширення пропаганди війни онлайн-платформами. З іншого боку,

уряди, які мають законодавчі рамки для боротьби з дезінформацією та небезпечними висловлюваннями, можуть використовувати ті самі закони для націлювання на форми онлайн-вираження, які є несприятливими для влади, не звертаючи уваги на дезінформацію чи насильницький контент, який поширюють державні агенти чи джерела, близькі до держави. . Влада також використовує новітні технології для поширення спонсорованої державою пропаганди. Багато автократій або демократій, які переживають демократичний відкат, хочуть контролювати та маніпулювати інформаційним наративом, а відсутність у держав і платформ підходів, орієнтованих на права людини та користувача, є частиною проблеми. [5]

Де найбільше стурбованість фейковими новинами в Інтернеті[44]

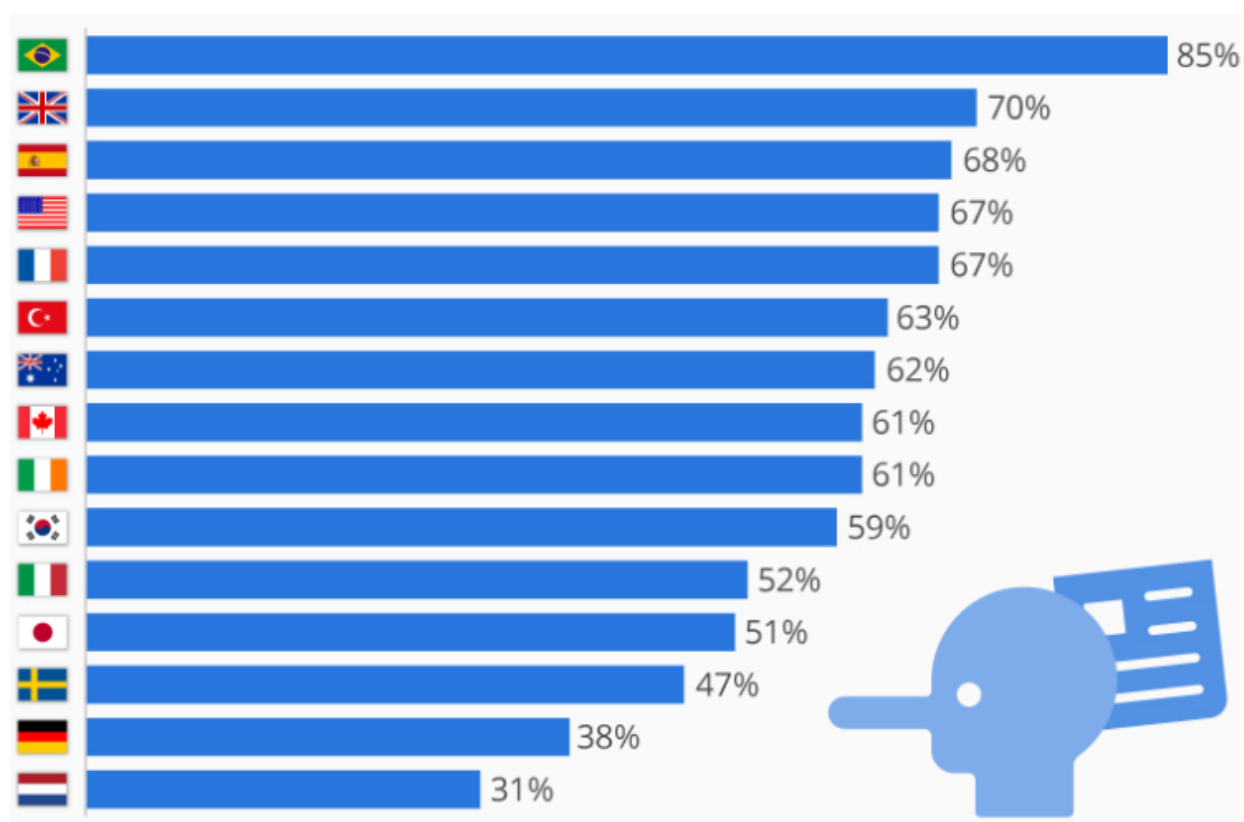

Рис. 2.3 - Рівень стурбованості фейковим новинам в інтернеті по країнах[складено за 44]

Як свідчить рисунок 2.3 85 відсотків бразильців стурбовані тим, що в новинах в Інтернеті правдиве, а що фейкове. Велике занепокоєння також викликає

Велика Британії. Стурбованість фейковими новинами в Інтернеті підскочила на 12 відсоткових пунктів за останній рік і зараз становить 70 відсотків.

Термін «фейкові новини», звичайно, добре закріпився в США після того, як президент Трамп вступив на посаду, і 67 відсотків американців стурбовані цією проблемою, такий самий показник, і у Франції. Стурбованість, як правило, нижча в країнах із меншою поляризацією, і Німеччина та Нідерланди є двома ключовими прикладами лише з 38 і 31 відсотком відповідно. Одним із наслідків цього занепокоєння є більша обізнаність про надійні бренди новин. Інститут Reuters виявив, що 26 відсотків людей почали покладатися на «більш авторитетні» джерела новин, а 24 відсотки сказали, що вони припинили використовувати джерела, які мають «менш точну репутацію».

4. Масове та цілеспрямоване спостереження.

Спостереження загалом можна розділити на два види: цілеспрямоване та масове. Цілеспрямоване стеження зазвичай передбачає використання технологій шпигунського програмного забезпечення, яке спрямоване на зараження одного пристрою або облікового запису за раз. Під масовим спостереженням розуміється комплекс заходів, спрямованих на спостереження та контроль над великими верствами населення. У епоху цифрових технологій такі заходи можуть включати використання камер відеоспостереження та технологій розпізнавання обличчя, а також непропорційний і непотрібний масовий збір і зберігання персональних даних[26].

Цифрові диктатури намагаються обмежувати свободу громадян. Сьогодні доступ до Інтернету з одного боку, це доступ для великого масиву інформації й тощо, а з іншого боку, коли держави вимикають Інтернет - це прояву не свободи вибору й отримання інформації! А під час військових конфліктів та громадянських війн - це загалом унеможливлення отримання правдивої інформації, що певною мірою може призвести до великої небезпеки в тому числі й фізичної.

2.3. Досвід України в пошуку балансу при побудові релевантної цифрової держави

За останній час, більшість країн світу зробили великий стрибок у цифровому розвитку. Якщо брати 50 років тому назад, то ми навіть і не могли собі уявити, що будемо мати в руках такий девайс, в якому буде вся інформація, яку ми тільки зможемо знайти, а також цим девайсом зможемо з легкістю, наприклад записатися в електронну чергу і прийти наступного дня і виконати свої справи. В сучасному світі це вже не новизна, цим вже будь-яку людину не здивувати. Авжеж існують ще такі країни, які навіть не дійшли до такого розвитку і звісно для них це буде щось нове, та дивне.

З одного боку це добре, що країни ще не так швидко рухаються вперед тому, що ті країни, які вже почали свій рух вперед в цифровізації, для таких країн просто вже немає руху назад, так як це вже просто незворотній процес, його вже не можна буде зупинити і все прибрати, як це було колись. Розвиваючись, ми тільки будемо рухатись вперед, зупинити цифровізацію вже не буде можливості, головне нею буде правильно користуватись і не обмежувати громадян, які проживають в певній країні. В цьому питанні просто потрібно знайти «золоту» середину між тим, щоб поступово розвивати цифровий напрямок, який буде корисним для громадян країни, а з іншого боку потрібно не утискати права людей і не потрібно завдяки цифровій трансформації, контролювати життя та процеси життєдіяльності інших людей певної країни, тому що ніщо інших як утиск та контроль людей це вже не назвати, свободи як такої в таких країнах немає, суспільство повністю контролює влада та не дає розвиватися та насолоджуватись життям та її повною красою в повному розмірі. Звісно в такому важливому питанні, на мою думку, потрібно чітко визначитись з цілями та визначити план розвитку, щоб такі процеси електронного розвитку, не йшли в розрізі з утиском людини, людина повинна бути вільною та відчувати підтримку з боку держави.

Україна – це саме та держава, яка має розвинуту цифровізацію, звичайно є також свої недоліки, але вони з кожним днем виправляються та покращуються. Ми не стоїмо на місці, ми розвиваємось в цифровому розвитку. Сьогодні Україна

формується вже в зовсім нових умовах, де все більшої зручності набувають цифрові технології у якості розвитку країни. Завдяки цифровим технологіям можна підвищувати рівень продуктивності праці та в свою чергу підвищення добробуту населення, а також можна подолати різні виклики в різній сфері життєдіяльності. Поєднання таких речей, як цифрові технології та фізичну інфраструктуру, це в свою чергу дало значний розвиток та поштовх вперед.

Наприклад, в нашій країні є додаток «Дія», в якому знаходяться всі наші документи, всі дані про нас, які ми маємо, а також цей додаток має зручний функціонал та потрібне наповнення. Це все звісно замінєє всі документи, які ми маємо, тому що вони знаходяться в одному місці, але якщо подивитися з іншого боку, то в інших сферах життя, коли є така можливість, де можна буде скористатись додатком «Дія», то все рівно люди просять надати паперові документи, щоб підтвердити свою особистість. В Верховній Раді України ухвалили закон, який на законодавчому рівні закріплював, що паспорт громадянина України був на рівні того, який знаходився в додатку «Дія». Цей Закон Володимир Зеленський підписав і він набув чинності з 23 серпня 2021 року.

Звісно, в цьому в такому впевненому кроці вперед, наша країна стала першою країною в світі, яка запропонувала своїм громадянам цифрові паспорти у цифрових дивасах (смартфонах), що є документом з поною юридичною силою що й паперові документи. Ще ні одній країні не вдалося це зробити, в той час як Україна зробила це і має статус першовідкривача. Після того, як закон був підписаний, це дало змогу кожному українцю використовувати цифрові документи, як під час подорожей залізничним транспортом або літаком в межах нашої країни; з'явилась така можливість, що можна також отримати адміністративні, телекомунікаційні, готельні, бібліотечні послуги; можна використовувати під час медичного обслуговування, а також при банківських операціях; використовується для підтвердження особи на запити поліції та правоохоронних органів; також цифрові документи можна використати під час придбання товарів у магазині. Таким чином можна побачити, що застосунок «Дія» активно розвивається в нашій країні та має зручне використання і я гадаю,

що вже кожен це помітив і користувався цими послугами від нашого українського додатку.

Саме додаток «Дія» зацікавив інші країни, які також хочуть запровадити такий додаток в своїй країні. Наприклад в Америці та країнах Євросоюзу розглядають таке питання, що б на базі нашого додатку створити подібну платформу. Для нашої країни це дуже корисно, тому що розробником додатку є Україна і саме на нашій платформі інші країни світу, іншими словами країни які мають лідерство в світі, хочуть створювати свою платформу на нашій основі нашого додатку.

Саме через цифровізацію, ми можемо спостерігати за відкритістю, прозорістю та діями нашої влади. Зараз це не проблема, зараз все переходить в онлайн. Старі звичаї життя відходять на інший план. Звичайно, це добре коли ми можемо все відслідковувати, записатись на прийом, прочитати потрібну нам інформацію, але все ж таки, з іншої сторони є й негативні наслідки цього цифрового розвитку. Наприклад, якщо взяти людей похилого віку, які проживають самі, вони зовсім не розуміють, як проходять сучасні процеси, не кажучи вже про те, що у них немає сучасних телефонів і вони не розуміють, як вони працюють, а отже значна частина нашого населення країни, не зможе користуватися цифровими послугами і в цьому постає проблема, їм зручніше йти за старими стандартами.

Людей похилого віку в Україні налічується приблизно 10 мільйонів людей і це не мала цифра. Звісно, на даний момент можна вже побачити, що люди які перевищують вік за 60 років, можуть вправно володіти телефоном, можуть вміло користуватися нашим українським додатком, але цим не всі можуть користуватися, так значна частка людей в Україні, мається на увазі людей похилого віку, навіть не мають сучасних пристроїв та неразу їх не тримали в руках, такі люди є і можливо навіть з 10 мільйонів України, які мають вже похилий вік, приблизно з цієї цифри буде приблизно 5 мільйонів людей, які реально не вміють користуватися такими пристроями, додатками та іншими

цифровими застосунками, які для них не мають не якої користі і звісно в цьому і полягає дуже важливе на даний момент життєве питання.

Розвиток цифровізації з одного вирішує дуже багато життєвих питань, а з іншого ще є дуже багато проблем пов'язаних з цифровим розвитком, з цифровими технологіями та цифровою демократією в загалом. Ми також маємо такі загальні проблеми пов'язані з безпекою. В даному випадку йдеться не про фізичну безпеку, а про цифрову безпеку, яка і на даний момент залишається актуальним питанням тому, що якщо не будуть захищенні наші персональні дані, то як тоді можна рухатись вперед. Загроза буде полягати в можливому зломі цифрової системи, а в кінцеву результаті отримання персональних даних людини, це є як ніщо іншим, як втручання в приватне життя людини та викрадення тієї інформації, яка в свою чергу не повинна була потрапити до рук інших людей і це є дуже важливою проблемою, які слід вирішувати на даний момент.

Зі слів розробників додатку «Дія» можна сказати, що цей додаток повністю захищений, який вже перевіряли на захист та наймали професійних хакерів, які намагалися зламати «Дію», але ні в кого не вдавалося це зробити. Це дуже добре що наші персональні дані знаходяться під постійним захистом і не мають зовнішньої загрози з боку тих же хакерських атак, але наш світ на місці не стоїть і він розвивається постійно і з кожним днем все більше й більше з'являється можливостей та способів проводити нові атаки, тому слід кожного разу покращувати захист та перевіряти ще раз на міцність наш додаток «Дію». Це щодо додатку, а якщо брати наприклад інші якості бази даних, які не так добре захищенні, то тут також виникає питання стосовно безпеки та безпечного утримання персональних даних людини, які в сучасному світі можуть з легкістю отримати інші люди та знати про нас повну інформацію, а також що ще є найгіршим так це те, що наші персональні дані можуть інші люди використовувати в своїх власних справах і ми навіть про це не будемо знати. Тому на мою думку, це також дуже важливе питання, яке постійно потрібно контролювати, щоб зробити безпечне використання цифрових пристроїв та цифрових технологій.

Коли 24 лютого 2022 року росія вторглася на територію України й почалася повномасштабна війна, наша країна зіткнулася з багатьма проблемами, одними з яких також була цифрова війна, або іншими словами кібервійна. Російські кіберзлочинці знову й знову проводять кібератаки на нашу країну, але нашу країну з цими атаками добре справляється і не дає цим злочинцям викрасти ту інформацію, яка потрібна росіянам, а також вони через кібератаки хочуть нам навіювати якусь свою безглузду пропаганду, яка ні в якому разі не працює. Це зараз дуже, дуже актуальне питання, щодо захисту нашої цифрової системи, бази даних та персональних даних суспільства, так як кібератаки ні куди не ділись і ці злочинці знову й знову шукають якісь лазівки, щоб здійснити те, що вони хочуть. Наші українські кіберзахисники вправно захищають та протистоять зовнішнім атакам.

Через такі світові питання та через розвиток цифровізації в багатьох країнах світу одним із головних питань буде безпека. Цифровий розвиток повинен бути дорівнювати безпеці. Якщо все ж таки країна, будь яка країна світу, яка розвивається та хоче запроваджувати в своїй країні цифрові технології та осучаснювати країну, та без безпеки просто буде не обійтись. Все, абсолютно все зараз переходить в онлайн та всі дані суспільства переходять у цифрову мережу, таким чином безпека, це те без чого нам буде не обійтись при розвитку в такому напрямленні життєвого шляху.

До наступних проблем, яка в свою чергу також потребує вирішення загальних проблеми, це відсутність інтернету в більшості на сільських територіях, а також ця проблема стосується й розвинутих міст, в яких також є міста де погано працює мережа інтернету. Якщо вже країна переходить більш в осучаснення, то слід і вирішувати такі нагальні питання, щоб не виходило якихось казусів та критичних ситуацій, які потрібно буде дуже швидко вирішувати, а вже не буде часу, або змоги вирішити людські питання або якість проблеми. Потрібно зробити потужнішу мережу інтернету та покрити хоча би більшу частину території України, або хоча б щоб мережа працювала в тих містах, де потрібно буде використати її в негайній справі.

Світова пандемія підштовхнула світ до більш швидшого пристосування до нових реалій, через що ми всі перейшли до цифровізації, стали користуватися цифровими технологіями, через що стали жити вже по новому. Як вже писав вище що, якщо країни переходять до цифрової трансформації, то зворотного шляху вже не буде, головне що би це не переходило рамки дозволеного, це звісно поняття має широке розуміння, но я маю на увазі, щоб людей не утискали і не контролювали їх дії, які вони роблять та виконують.

В 2020 році через хвилю коронавірусу багато що з виробництва зупинилось, малі та середні бізнеси, все навчання як і в школах, так і в закладах вищої освіти не важливо якої акредитації, всі перешли на онлайн форму навчання та багато ще сфер життя перейшло на онлайн формат. Так, на початку було складно переносити все в онлайн, це було щось нове, ніхто не знав, що почнеться пандемія і потрібно буде пристосовуватись до нових реалій життя. З часом ми адаптувались і віднайшли спосіб, як все відновити та адаптуватись до нових умов, але ми почали жити не по старим правилам, а вже по новим, ми поступово звикли та почали використовувати цифрові технології, якими користуємося й по сьогоднішній день.

Раніше було все звичайно, і правління країни, і голосування, і спосіб отримання інформації в країні, але все с часом змінюється і на даний момент ми вже маємо країни які мають цифрову демократію. Наразі цифрова демократія розглядається, як сучасний етап розвитку, який відноситься до інституту народовладдя, який означає більш сучасні технології, які в свою чергу прийшли та змінили старі та минули принципи, назвімо їх «теледемократія», де раніше в основному люди отримували інформацію через інші застарівши технології інформацію від влади та держави в цілому.

На даний момент цифрова демократія означає те, що вона буде передбачати залучення громадян до вирішення таких завдань, як соціально-економічних і найголовніше на різних рівнях життєдіяльності, мається на увазі це все починається з місцевого рівня і до загальнодержавного рівня, що в свою чергу буде застосовуватися шляхом сучасних інформаційних послуг. Сучасні цифрові

технології суспільству надають ряд можливостей таких, як здійснення демократичного представництва, з'ясування тих питань та позицій, які цікавлять громадян країни і це в свою чергу дає змогу суспільству постійно включатися в процеси прийняття політичних рішень, що для демократичної країни є дуже важливим фактором, коли громадянин країни може якось по впливати або може запропонувати якусь думку, яка покращить та зробить більш комфортне проживання в країні. Звісно на сьогоднішній день цифрова демократія має більш широке розуміння, а також включає сюди горизонтальні зв'язки між інститутами громадського суспільства [18].

Цифрова демократія на даний момент, розглядається як така форма демократії, якої однією із головних цілей являється створення прозорості діяльності влади, залучення громадян країни до процесу прийняття управлінських рішень та сформування громадської позиції. Для того щоб досягати таких цілей, потрібно впроваджувати спеціальні інструменти, що в кінцеву рахунку це було продуманим та якісно виконаним. Одним із головних чинників запровадження цифрової демократії є електронний доступ до публічної інформації, яку зможе прочитати кожен громадянин країни, якщо захоче щось знайти для себе якусь інформацію і це буде сприяти прозорості влади. Іншим чинником є електронні петиції, консультації, голосування, які будуть формувати та підвищувати рівень політичної участі. Наступні інструменти електронних технологій є різноманітні електронні форуми та дискусії, які в свою чергу являються механізмами щодо залучення суспільства до обговорення важливих та актуальних питань [18].

Одними із переваг цифрової держави буде являтися подолання корупції, яка в свою чергу потребує негайного вирішення корупційного питання, корупції слід викорінювати, а цифровізація та прозорість допоможе в цьому, наступне це зменшення бюрократизації та спрощення до доступу даних, які вже в свою чергу зможуть знайти громадяни країни і надалі користуватися нею, це дуже зручно мати відкриту прозору інформацію.

Розглядаючи цифрову диктатуру, то одним із прикладів можна вказати таку країну як Китай. Беручи до уваги таку країну, як Китай, то там цифровізація має

потужний розвиток, який дійшов до такого розвитку, що в Китаї за кожним громадянином ведеться відеоспостереження, що на мою думку являється вже утиском населення. Це робиться за для того, щоб контролювати громадянин цієї країни. У громадян Китаю, є у кожного свій баланс балів, який кожен його контролює, цей баланс може залежати від того, що наприклад, якщо китаєць зробив щось не по закону, або отримав якийсь штраф, то у нього будуть відніматися ці бали і це вже буде впливати на наступні дії, та мати такі наслідки, як наприклад, громадянин який це скоїв, не зможе отримувати якусь послугу так, як до цього громадянина не буде довіри з боку влади. Контроль та утиски в цьому плані дуже жорсткі, які не дають повні права громадянам цієї країни [12, 24].

Щоб все ж таки знайти баланс між цифровою диктатурою та цифровою демократією, потрібно не утискати та не заганяти громадян країни в жорсткий контроль, через який в суспільства навіть і слова не буде свого, яке хоча б якось могло по впливати на процес правління держави. Цифровізація в своє роді зручний інструмент і має прозорість, яке буде являтися для суспільства корисним, але якщо брати сторону цифрової диктатури, то в тих країнах цифровізація доходить до того, що вже переходить всі межі та порушує свободу суспільства певної країни. Потрібно знайти оптимальну середину і розвиватися в цифровій структурі так, щоб було зручно для громадян країни і вони могли також приймати участь в політичних рішеннях і висловлювати свої думки та ідеї, щодо розвитку своєї країни в якій вони проживають та хочуть зробити її більш розвинуту та комфортнішу для проживання.

Отже, таким чином, підбиваючи підсумки можна сказати, що розвиток міст, країн, це добре і є в цьому свої плюси, які можна із зручністю використовувати, але також слід не забувати і про мінуси цифровізації, які можуть переходити всі рамки і не давати людині свободи та впевненості, що вона має слово. Пошук балансу при побудові сучасної цифрової держави важливий етап в становленні цифрової країни. Від цього залежить багато факторів, в першу чергу від вибору цифрового напрямлення, це буде впливати на людей, на суспільство в цілому. Слід побудувати такий баланс цифрової диктатури та цифрової демократії таким

чином, щоб суспільство могло отримувати певні державні послуги, наприклад отримання прозорої інформації, але слід пам'ятати, що не потрібно переходити межу і утискати людей, це вже буде диктатурою і позбавленням волі, таким чином слід ураховувати, що звісно для люди потрібно робити комфортніше життя, яке можна також буде зробити завдяки цифровій демократії, але не потрібно переходити межу в цифровій диктатурі, це просто буде позбавляти волі людей, в такому випадку ми зможемо побудувати балансу при побудові сучасної цифрової держави, урахував при цьому всі деталі, які будуть дозволяти громадянам країни жити в розвинутій державі.

Висновки до розділу 2

Шляхи пошуку балансу при побудові релевантної цифрової держави, враховуючи світовий досвід та вітчизняну практику, виявляються ключовими для досягнення успіху в цифровій трансформації. Аналіз зарубіжного досвіду показує ряд кращих практик та стратегій, що можуть бути застосовані в українській реальності.

Одними із переваг цифрової держави буде являтися подолання корупції, бо саме цифровізація надає тої прозорості та нульової толерантності до корупційних зловживань. Разом з тим, цифровізація та прозорість допоможе в зменшенні бюрократизації та спрощення до доступу даних, які вже в свою чергу зможуть знайти громадяни країни і надалі користуватися нею, це дуже зручно мати відкриту прозору інформацію.

Отже необхідно й наголосити й на мінуси цифровізації, які можуть переходити всі рамки і не давати людині свободи та впевненості, що вона має слово. Пошук балансу при побудові сучасної цифрової держави важливий етап в становленні цифрової країни. Від цього залежить багато факторів, в першу чергу від вибору моделі цифрової держави, що буде впливати на людей, на суспільство в цілому. Йдеться про такий цифровий баланс в державі, щоб суспільство могло отримувати певні державні послуги, наприклад отримання прозорої інформації,

але слід пам'ятати, що не потрібно переходити межу і утискати людей, це вже буде диктатурою і позбавленням волі, таким чином слід ураховувати, що звісно для люди потрібно робити комфортніше життя, яке можна також буде зробити завдяки цифровій демократії, але не потрібно переходити межу в цифровій диктатурі, це просто буде позбавляти волі людей, в такому випадку ми зможемо побудувати балансу при побудові сучасної цифрової держави, урахував при цьому всі деталі, які будуть дозволяти громадянам країни жити в розвинутій державі.

ВИСНОВКИ

В роботі проаналізовані теоретично-практичні аспекти започаткування та розвитку цифрової демократії та цифрової диктатури, надано сутнісну характеристику цим відносно новим, але вже сталим явищам сучасного цифрового світу. Окреслені виклики й загрози цих явищ. До основних віднесено: відсутність гарантій цифрової захищеності; дезінформація; тотального контролю; наявність постійного впливу інформаційних потоків; кібербезпека та захисту персональних даних, недостатнього розвитку е-участі та громадського впливу, а також проблеми з електронною ідентифікацією та доступом до цифрових технологій тощо.

Разом з тим, незважаючи на ці виклики, спостерігаються важливі тренди, які сприяють розвитку цифрової демократії в Україні:

- розробка ефективного законодавства та регулювання цифрової сфери;
- розширення доступу до Інтернету та цифрових технологій;
- розвиток е-участі та громадського впливу;
- розвиток електронної ідентифікації та електронних послуг;
- розробка електронної демократії та масової участі є основними трендами цифрової демократії України.

Аналіз зарубіжного досвіду показує ряд кращих практик та стратегій, що можуть бути застосовані в українських реаліях. Знайти сьогодні цифровий баланс здається вже й не так й просто, бо у держави (в особі керманичів) з'являється велика спокуса контролювати думки, дії пересічного громадянина з метою впливу на їх цивільну свідомість, а також підтотальну керованість населення. Отже необхідно й наголосити й на мінуси цифровізації, які можуть переходити всі рамки і не давати людині свободи та впевненості, що вона має слово. Пошук балансу при побудові сучасної цифрової держави важливий етап в становленні цифрової країни. Від цього залежить багато факторів, в першу чергу від вибору моделі цифрової держави, що буде впливати на людей, на суспільство в цілому. Йдеться про такий цифровий баланс в державі, щоб суспільство могло

отримувати певні державні послуги, наприклад отримання прозорої інформації, але слід пам'ятати, що не потрібно переходити межу і утискати людей, це вже буде диктатурою і позбавленням волі, таким чином слід ураховувати, що звісно для люди потрібно робити комфортніше життя, яке можна також буде зробити завдяки цифровій демократії, але не потрібно переходити межу в цифровій диктатурі, це просто буде позбавляти волі людей, в такому випадку ми зможемо побудувати балансу при побудові сучасної цифрової держави, урахував при цьому всі деталі, які будуть дозволяти громадянам країни жити в розвинутій державі. Тому сучасне суспільство має пильнувати за діями держави та унеможлиблювати розповсюдження цифрової диктатури чи переформатування цифрової демократії в цифрову диктатуру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білик Д. Цифрова держава і боротьба з корупцією: приклад Естонії. *Dw*. 2019.
2. Арабська весна й інтернет як осередок зародження протесту URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24700020.html>
3. Вінник О.М. Правове забезпечення цифрової економіки та електронного бізнесу : монографія. Київ : НДІ приватного права і підприємництва ім. акад. Ф.Г. Бурчака. 2018. 224 с. URL : <https://doi.org/10.32849/978-617-7087-72-3>.
4. Вольфганг Бенедек та Маттіас Кеттеман, Свобода вираження поглядів та інтернет URL: <https://rm.coe.int/168059936a>
5. Дезінформація в Інтернеті – що це? Як від неї захиститися? URL: <https://dalistrategies.com/ua/dezinformacziya-v-interneti-shho-cze-yak-vid-ne-zahistitisya/>
6. Електронна демократія: навч. посіб. / Н. В. Грицяк, С. Г. Соловйов; за заг. ред. Н. В. Грицяк. – К.: НАДУ, 2015 – 66 с.
7. Електронна демократія: сподівання та проблеми / Джоан Кедді, Крістіан Вергес [та ін.] ; [пер. з англ.]. – К.: Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу, 2009. – 164 с.
8. Згуровський М. З. Розвиток інформаційного суспільства в Україні: Правове регулювання у сфері інформаційних відносин / М. З. Згуровський, М. К. Родіонов, І. Б. Жилияєв. – К.: НТУУ «КПІ», 2006. – 542 с.
9. Індекс свободи в інтернеті: Ісландія найкраща, Китай найгірший, Україна – частково вільна URL: <https://zmina.info/articles/indeks-svobody-v-interneti-ukrayina-pokrashhyla-pozycziyi-ale-dosi-zalyshayetsya-chastkovo-vilnoyu-freedom-house/>
10. Казакова О. М. Цифрові технології та їх впровадження у сфері дипломатії: досвід данії. *Grundlagen der modernen wissenschaftlichen Forschung*. 2021. 4 верес. С. 72–74.

11. Карчева Г.Т. Цифрова економіка та її вплив на розвиток національної та міжнародної економіки. Фінансовий простір. 2017. № 3(27). С. 13–21.
12. Китай як суб'єкт цифрової глобалізації. URL: <https://chinese-studies.com.ua/index.php/journal/article/view/9/7>
13. Китайська модель цифрового авторитаризму розвивається у всьому світі - URL: https://zn.ua/ukr/WORLD/kitayska-model-cifrovogo-avtoritarizmu-rozvivayetsya-u-vsomu-sviti-afp-292722_.html
14. Коляденко С.В. Цифрова економіка: передумови та етапи становлення в Україні і у світі. Економіка. Фінанси. Менеджмент. 2016. № 6. С. 105–112.
15. Краус Н.М. Цифрова економіка: тренди та перспективи авангардного характеру розвитку. Ефективна економіка. 2018. № 1. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/1_-2018/8.pdf
16. Крістофер Стайнер. Тотальна автоматизація. Як комп'ютерні алгоритми змінюють життя / пер. з англ. Олександр Лотоцький. Київ : Наш формат, 2018. 280 с.
17. Ляшенко В.І. Цифрова модернізація економіки України як можливість проривного розвитку : монографія; НАН України, Ін-т економіки промисловості. Київ, 2018. 252 с.
18. Міністерство цифрової трансформації України. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/mintsifra-robit-instrumenti-elektronnoi-demokratii-dostupnimi-dlya-vsikh>
19. Проект Закону України «Про цифровий Порядок денний України». URL : <https://www.rada.gov.ua/uploads/documents/40009.pdf> .
20. Робінсон Д. Інновації для залучення громадськості / Д. Робінсон, Ю. Гарлан, Е. Фелтен // Відкрите урядування: колективна робота, прозорість і дієва участь / за ред. Даніела Латропа і Лорел Руми ; пер. з англ. Андрія Іщенко. – 67 с.

21. Проект Закону про розвиток цифрової економіки. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63316.
22. УКРАЇНА 2030E — КРАЇНА З РОЗВИНУТОЮ ЦИФРОВОЮ ЕКОНОМІКОЮ URL: <https://strategy.uifuture.org/kraina-z-rozvinutoyu-cifrovoyu-ekonomikoyu.html#6-2-13>
23. Цифрова адженда України – 2020 (проект) («Цифровий порядок денний» – 2020) Концептуальні засади (версія 1.0) Першочергові сфери, ініціативи, проекти «цифровізації» України до 2020 року. Грудень, 2016. URL : <https://uccr.org.ua/uploads/files/58e78ee3c3922.pdf>.
24. Цифрова політика Китаю. URL: <http://journals.knute.edu.ua/scientia-fructuosa/article/view/88>
25. Цифровий авторитаризм у Бангладеш: використання драконівського закону, щоб змусити інакодумців замовкнути в епоху пандемії URL: <https://uk.globalvoices.org/2022/08/29/6996/>
26. Який принцип роботи систем розпізнавання обличч? Перспективи технології в Україні. URL: http://kristall-systems.net.ua/ua/novosti/kak_rabotaet_raspoznavanie_lits_perspektivy_i_tehnologii_v_ukraine/
27. «Building Trust in a Digital World: A Policy Agenda to Foster Global Digital Cooperation» (2020)
28. Coleman, S., & Norris, D. (2005). A new agenda for e-democracy. Oxford Internet Institute, Forum Discussion Paper, No. 4, January. DOI: 10.2139/ssrn.1325255.
29. Hacker, K. L., & van Dijk, J. (Eds.). (2000). Digital democracy: Issues of theory and practice. London: Sage.
30. Oksana M. Vinnyk, Olga V. Shapovalov, Nino B. Patsuriia, Olena M. Honcharenko, Kateryna V. Yefremova. The problem of ensuring the social direction of the legislation of Ukraine on the digital economy. *Asia Life Sciences*. Issue 1, July 2020, Pages 133-151

31. Päivärinta, T., & Øystein, S. (2006). Models of E-democracy. Communications of the Association for Information Systems, 17(Article 37), 818–840. DOI: 10.17705/1CAIS.01737. Available at: <http://aisel.aisnet.org/cais/vol17/iss1/37>.
32. «Smart Cities: How to Create Public and Private Value Through the Use of Technology» (2018)
33. Strategy for Denmark's Tech diplomacy 2021-2023.: <https://techstrategi.um.dk/strategy-english> 05.09.2021
34. Tatiana V. Shatkovskaya, TatianaV. Epifanova, Natalia G. Vovchenko, Nikolay G. Romanenko. A LEGAL MECHANISM FOR REGULATING THE DIGITAL ECONOMY. DOI: 10.1007/978-3-030-29586-8_102.
35. <https://netfreedom.org.ua/article/cifrova-diktatura-shtuchnij-intelekt-ta-borotba-z-dezinformaciyeyu-pro-shcho-govorili-v-davosi>
36. <https://uaspectr.com/2020/12/21/algorytm-uspihu-vid-singapuru/>
37. <https://biz.nv.ua/ukr/experts/cifrova-derzhava-yak-estoniya-zaluchaye-milyoni-yevro-50031422.html>
38. <https://www.economist.com/>
39. <https://hub.kyivstar.ua/news/misto-majbutnogo-rozumni-tehnologiyi-v-singapuri/#2>
40. <https://netfreedom.org.ua/article/cifrova-diktatura-shtuchnij-intelekt-ta-borotba-z-dezinformaciyeyu-pro-shcho-govorili-v-davosi>
41. http://ippi.org.ua/sites/default/files/4_6.pdf
42. Internet shutdowns in 2021: the return of digital authoritarianism URL: <https://www.accessnow.org/internet-shutdowns-2021/>
43. What happens when the internet vanishes? URL: <https://www.bbc.com/news/technology-51620158>
44. Where Concern Is Highest About Fake News On The Internet URL: <https://www.statista.com/chart/18343/share-concerned-about-what-is->
45. Відключення інтернету: в доповіді ООН приводяться детальні «драматичні» наслідки для життя і прав людей URL: <https://www.ohchr.org/ru/press-releases/2022/06/internet-shutdowns-un-report-details-dramatic-impact-peoples-lives-and-human>